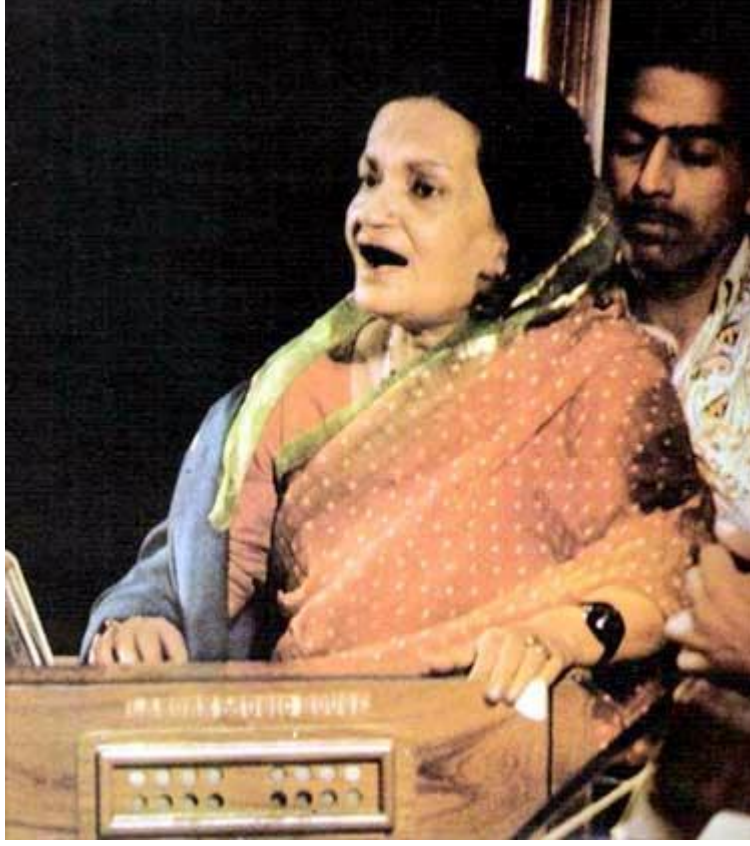

बेगम अख्तर

उत्तर प्रदेशातील फैजाबाद येथे ७ ऑक्टोबर १९१४ रोजी अख्तरी फैजाबादी हिचा जन्म झाला. तिचं हे लग्नापूर्वीचं नाव.

शाळेत असतानाच तिचा संगीताकडील ओढा पाहून तिच्या पालकांनी तिला बर्याच उस्तादांकडे शास्त्रीय संगीताची शिकवणी दिली. झंडे खान (हे नौशाद यांचेही उस्ताद होते), तसेच अता मोहंमद खान आणि वहीद खान यांचा त्यामध्ये समावेश आहे. ह्या दिग्गजांकडून ही छोटी मुलगी द्रुपद, धुमार आणि खयाल गायकी शिकली. परंतु काही वर्षे हे शिकून व ते आत्मसात करून झाल्यावर, गझल, ठुमरी आणि दादरा यांसारखे गायनांचे इतर प्रकारही ती शिकू लागली. कारण अख्तरीबाईला लोकांपर्यंत पोहोचायचं होतं आणि त्यासाठी द्रुपदपेक्षा गझल केव्हाही सरस ठरली असती.

ती सुस्वरूप होतीच आणि आता ती यौवनात पदार्पण करत होती त्यामुळे तिचं सौंदर्य अधिकच खुलायला लागलं होतं. अशावेळी तू चित्रपटांत गायिका आणि अभिनेत्री म्हणून का जात नाहीस असंही लोक तिला विचारू लागले होते. हे लक्षात घेऊन अख्तरीबाईने कलकत्याला प्रस्थान केलं. ती १९ वर्षांचीही नव्हती आणि तिला 'एक दिन का बादशाह' व 'नल दमयंती' या चित्रपटांतून गाण्याची आणि अभिनय करायची

संधी मिळाली. ही १९३३ सालची गोष्ट आहे. ह्या दोन चित्रपटांनंतर 'अमीना' (१९३४), 'मुमताझ बेगम' (१९३४), 'जवानी की नशा' (१९३५), 'नसीब का चक्कर' (१९३५) इ. चित्रपटंतूनही तिने अभिनय तर केलाच पण स्वतःसाठी गाणीही गायली.

परंतु यशाने तिला चकवा दिला. त्यामुळे तिने चित्रपटांव्यतिरिक्तची गझल आणि ठुमर्या गायचं ठरवलं. ह्यासाठी तिने लखनौला जायचा निर्णय घेतला. तिकडे तिची मदनमोहन यांच्याशी भेट झाली आणि तेव्हापासूनच ते आजन्म एकमेकांचे निस्सीम चाहते बनले.

एकदा चित्रपट-निर्माते मेहबूबखान लखनौला गेले असताना त्यांनी तिचं गाणं ऐकलं आणि आपल्या आगामी चित्रपटात गाणं म्हणण्याची त्यांनी तिला विनंती केली. परंतु तिने ती नाकारली. मुंबईला गेल्यावरही त्यांनी तिला अनेक पत्रं पाठवून मुंबईला येण्याचा आग्रह केला. तिने ते शक्य नसल्याचं नम्रतापूर्वक कळवलं. शेवटी मेहबूब खान यांनी तिच्याकडे आपला खास माणूस पाठवला. तेव्हा अखेर द्रवून ती मुंबईला आली. ही गोष्ट १९४२ सालची. त्या वर्षी तिने मेहबूब यांच्या 'रोटी' चित्रपटात कामही केलं आणि गायलीही. त्यातलं 'उलझ गये नैनवा' हे गाणं गीतकार आरझू लखनवी यांचं आहे, तर संगीत अनिल विश्वास यांनी दिलं होतं. मेगॅफोन ग्रामोफोन रेकॉर्ड्स या कंपनीने तिच्या सहा गझला ध्वनिमुद्रित केल्या होत्या, पण त्यांपैकी चार वगळण्यात आल्या. काही जाणत्या संग्राहकांकडे त्या असू शकतील. ग्यान दत्त आणि डी. एन. मधोक यांनी एकत्रितपणे संगीत दिलेल्या 'पन्ना दाई' मध्येही तिच्या दोन रेकॉर्ड्स ध्वनिमुद्रित करण्यात आल्या होत्या. परंतु सिनेरसिकांमध्ये ती फारशी लोकप्रिय झाली नाही आणि तिलाही मुंबईचं तेवढंसं आकर्षण वाटलं नाही. अखेर ती लखनौला परत निघून गेली.

१९४५ साली तिने तिशी ओलांडली आणि मोहम्मद अब्बासी या यशस्वी बॅरिस्टरबरोबर तिचा परिचय झाला आणि त्याच वर्षी तिने त्यांच्याशी लग्नही केलं. या लग्नाची तिला फार मोठी किंमतही द्यावी लागली. त्यांनी तिचं गाणंच बंद केलं. त्यामुळे ती अतीव दुःखी झाली. असं कसं होऊ शकतं ? गाणं आणि त्यानंतर मिळणारी उत्स्फूर्त प्रशंसा यामुळेच तर तिच्या जीवनाला उभारी येत असे. त्यानेच ती सुखी होत असे. दुःखात भर म्हणून की काय तेव्हाच तिची आई वारली. ह्या सगळ्यामुळे तिला जिणं असह्य झालं. १९४९ साली तिच्या लग्नाला चार वर्ष झाली परंतु मूल होण्याचंही चिन्ह दिसेना. या सर्वामुळे ती आणखीनच दुःखीकष्टी झाली.

लग्नानंतर ती बेगम अख्तर म्हणून ओळखली जात असे. सततच्या उदासीनतेमुळे ती आता झोपेच्या गोळ्या आणि दारूही घेऊ लागली. पण ह्या अशा वागण्याने परिस्थिती आणखीच कठीण होऊ लागली. पुढे ती आजारी पडू लागली, तिची भूकही मंदावली आणि तब्येत खालावतच गेली.

आता मात्र डॉक्टरांनी तिच्या बॅरिस्टर पतीला विनंती केली की त्याने मर्यादित स्वरूपात का होईना, पण पुन्हा तिला गाण्याची संधी द्यावी. अखेर त्यालाही तिची दया आली. पुढे १९४९ साली ती जेव्हा ऑल इंडिया रेडिओवर गाण्यासाठी गेली तेव्हा तिच्या भावना एवढ्या दाटून आल्या की आनंदातिशयाने ती लाईव्ह प्रोग्रॅमच्या वेळी हमसाहमशी रडली. ह्यानंतर बेगम अख्तर ह्या गायिकेचा जणू पुनर्जन्मच झाला. राखेतून फिनिक्स पक्षाने भरारी घ्यावी तशी ती उजळून उठली.

आता तिची तब्येत चांगलीच सुधारली आणि ती चित्रपटांतही अभिनय व गाणं असं दोन्ही करू लागली. १९५३ मध्ये तिने 'दानापानी' या चित्रपटात 'ऐ इश्क मुझे और तो कुछ याद नहीं' हे गाणं म्हटलं. पुढील वर्षी 'हमे दिल मे भी बसा लो' हे 'एहसान' मधील गाणं ती गायली. ही दोन्ही गाणी गीतकार कैफ इफ्तानी यांची होती तर तिच्या प्रशंसकाने म्हणजेच मदन मोहन यांनी ती स्वरबद्ध केली होती. बेगम अख्तर यांना हिंदी चित्रपटांच्या या भावी गझल सम्राटाची गाणी फारच आवडायची. त्यांचं एक गाणं तिला एवढं आवडलं होतं की तिने त्यांना फोन करून ते गाणं त्या दिग्गजाच्या आवाजात जवळ जवळ १८ मिनिटं परत परत ऐकलं. तिने पुन्हा पुन्हा ऐकलेलं हे गाणं म्हणजे 'कदर जाने ना, मोरा बालम बेदर्दी'. स्वरसंगीताच्या बाबतीत ती किती भावुक होती हेच ह्यावरून दिसतं. तिच्या या भावुकपणाबद्दल आपण नंतर बोलूच.

त्यानंतर ती आणखी काही चित्रपटांतूनही गायली. सत्यजित रे यांच्या 'बॅंगाली जलसागर' (१९५८) ह्या चित्रपटातील तिचं गाणं हे तिचं अखेरचं फिल्मी गीत होतं. ह्या चित्रपटात तिने एका शास्त्रीय गायिकेचं काम केलं होतं. परंतु चित्रपटांतील इतक्या गाण्यांनंतरही तिने चित्रपटाबाहेर गायलेल्या ३०० हून अधिक गाण्यांसाठीच ती तिच्या चाहत्यांमध्ये अधिक प्रसिद्ध आहे.

तिची काही अप्रतिम गाणी (गीतकारांसह) पुढीलप्रमाणे आहेत -

ऐ मुहब्बत तेरे अंजाम पे (शकील)

लायी हयात - आये, कझा ले चली - चले (झौक)

ईबन-ए-मरियम हुआ करे कोई (गालीब)

उझ आने मे भी है (दाग)

ईश्क मे घैरत-ए-जजबात ने रोने ना दिया (फाकीर)

मेरे चेहरेसे गम आशकारा नहीं (फना कानपुरी)

उनकी बेरुखी मे भी इल्तेफात शामिल है (आमीर)

वो जो हममे-तुममे करार था (मोमीन)

भावनेने ओथंबलेल्या आवाजातील तिची अत्युत्कृष्ट गायनशैली लाखो रसिकांना आस्वाद आणि आनंद

घेण्यासाठी मागे ठेऊन ती गेली. ठुमरी तसंच गजल ह्या दोन्ही गायनप्रकारांत तिच्या वरचढ तर सोडाच पण तिच्या बरोबरीने गाणारे पण शोधून सापडणार नाहीत. आवाजाचा चढ, तलफुझ, ठेहराव, नव्हे तिचं हृदयच तिच्या गळ्यातून व्यक्त होत असे. तिचं गाणं अवर्णनीयच आहे.

आयुष्यात बरेच वेळा ती दुःखीकष्टी अशीच राहिली आणि तिने ते दाखवूनही दिलं. तिला पटकन रडू येत असे. यशस्वी मैफिली, गाण्यांच्या कार्यक्रमांनंतरही ती अशीच वागत असे व तिच्या खोलवर दडलेल्या जखमा उघड होत असत. देवाने तिला दोन हातांनी भरभरून दिलं आणि बहुधा दुःखही त्याच प्रमाणात दिलं. परंतु कधी कधी असं मनात येतं की बेगम अख्तरला दुःख किंवा भावनाविवशता हे दोन्ही कमी प्रमाणात दिलं असतं तर ती गायनक्षेत्रातील एक अलौकिक असं व्यक्तिमत्त्व घडू शकली असती का ? शंका वाटते ...

दि. ३० ऑक्टोबर १९७४ रोजी अहमदाबाद येथे बेगम अख्तर यांचे हृदयविकाराच्या धक्क्याने निधन झाले.

- माणिक प्रेमचंद

('Yesterday's Melodies Today's Memories' या पुस्तकातून)

NOTE: Among the many things India can be proud about is the wonderful music that was made in the Hindi cinema of yesteryear. Songs that touched (and still touch) the hearts of many millions of people who understand Hindustani. No matter where we were, inside or outside the country, and whether we were old or young, rich or poor, fat or thin, there were songs that kept us enjoying them. Or making life more bearable, at the least.

'Yesterday's Melodies Today's Memories' is a biographical salute to all the main singers, composers, and songwriters who put out these melodies, from the start in 1931, till about 1970.

Manek Premchand, the author, has also recently written another music book called Musical Moments From Hindi Films, celebrating 75 years of sound (and music) in Hindi Films. To buy the books, you may go to jharnabooks@yahoo.com, and to write to the author, the email address is manekpremchand@gmail.com